

ЕПІЛОГ

НА ШЛЯХУ ДО АВТОНОМІЇ
УКРАЇНСЬКОГО ЕКЗАРХАТУ

Часткова українізація екзархату, яка пришвидшилася з призначенням на екзарший престол митрополита Філарета⁴³³, стала, по-перше, безпосереднім наслідком інкорпорації мирян і духівництва ліквідованої УГКЦ до РПЦ. По-друге — логічним наслідком політики поступок і пристосування, яку проводили екзарше керівництво та православний єпископат у Західній Україні. По-третє, вона була неминучим, хоча необов'язково очікуваним (чи, тим більше, бажаним), наслідком заходів керівництва екзархату, спрямованих на нормалізацію релігійного життя після втрат, яких зазнала Церква у ході хрущовської антирелігійної кампанії.

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. Московський Патріархат розглядав можливість ліквідації Українського екзархату, адже інститут екзарха України залишався суто номінальним⁴³⁴. Не менш вагома причина полягала у тому, що існування цього номінально автономного тіла усередині РПЦ було небажаною “символічною поступкою місцевому націоналізму”⁴³⁵. Третьою причиною, швидше за все, стало бажання церковної влади запобігти перетворенню номінального інституту екзарха України з його номінальними повноваженнями на інститут з реальною владою і суттєвими автономними повноваженнями. Тенденція до такого перетворення стала для Москви очевидною після “возз'єднання” українських греко-католиків з РПЦ.

Аналіз численних причин, чому екзархат так і не ліквідували, виходить за межі нашої студії. Певно, найвагоміша з них, однак, окреслена на цих сторінках. Виступаючи проти ліквідації Українського екзархату, Григорій Пінчук у своєму листі до ЦК КПРС від 20 лютого 1964 року навів два основні аргументи. Один стосувався можливої негативної реакції міжнародної громадськості. Інший — наслідків

⁴³³ Для ґрунтовнішого аналізу цього процесу див.: *Vociurkiw B. R. The Orthodox Church and the Soviet Regime in the Ukraine.* – P. 191–213; • *Sysyn F. E. The Ukrainian Orthodox Question in the USSR.* – Cambridge: Ukrainian Studies Fund; Harvard University, 1987. – P. 13–15.

⁴³⁴ Докладніше про ідею ліквідації Українського екзархату див.: ДАРФ. – Ф. 6991. – Оп. 1 с. – Спр. 1378. – Арк. 126; • *Пащенко В. О. Православ'я в новітній історії України.* – Ч. 2. – С. 83.

⁴³⁵ *Vociurkiw B. R. The Orthodox Church and the Soviet Regime in the Ukraine.* – P. 194.

такого — непродуманого, на переконання республіканського уповноваженого, — кроку для Західної України. Адже “боротьбу з уніатами в західних областях треба вести використовуючи і [українське. — Н.Ш.] православне духовенство через Екзархат”⁴³⁶. На додачу до безумовного визнання того, що статус екзарха (ту) напряму залежав від планів Кремля щодо Західної України, Пінчук визнав зв’язок, який існував між “автономістичними” прагненнями екзаршого керівництва і республіканського керівництва Ради у справах РПЦ. Республіканський уповноважений не раз виступав на підтримку розширення автономних повноважень екзарха України: від численних намагань закріпити за екзархом право призначати єпископів на українські єпархії до, наприклад, підтримки ідеї митрополита Філарета про заснування в Києві філії Патріаршого Відділу зовнішніх церковних зносин⁴³⁷.

Безперечно помилковим буде припустити, що республіканські посадовці Ради підтримували ідею посилення позиції екзарха як дійсного глави Православної Церкви на теренах України. Протилежне було правдою. Слова уповноваженого у Київській області Бібіка виявляють дійсне ставлення: “Митрополит Іоанн вважає себе республіканським керівником і у цьому сенсі зберігає строгу субординацію [стосовно *духівництва й обласного уповноваженого*. — Н.Ш.]”⁴³⁸. Виявляючи майже презирливе ставлення до бажання митрополита стати дійсним главою екзархату, Бібік занепокоєно вказав також на прагнення екзарха звільнити себе з-під опіки Ради. Намагання екзарха здобути для себе ширші повноваження і певну автономію від Москви республіканський уповноважений підтримував лише доти, доки це підвищувало його власний статус “високого посередника” у взаєминах держави й Церкви, прискорювало його висхідний рух в ієрархії Ради і розширювало його власні автономні права й повноваження.

⁴³⁶ Цит. за: Пащенко В. О. Православ'я в новітній історії України. — Ч. 2. — С. 83.

⁴³⁷ ЦДАВО. — Ф. 4648. — Оп. 5. — Спр. 170. — Арк. 96; • ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 31. — Спр. 2403. — Арк. 146; • Нескорена Церква. — С. 124.

⁴³⁸ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 31. — Спр. 1671. — Арк. 161.

Загальна (політична) атмосфера в республіці також створювала відносно сприятливі умови для збереження і, можливо, навіть зміцнення екзархату. Як показує Сергій Єкельчик: у 1960-х рр. існувала “фактична спільність інтересів політичної еліти, зацікавленої в адміністративній автономії, і культурних еліт, зацікавлених у розширенні культурних можливостей”⁴³⁹.

“Із середини 1960-х рр. стало очевидним, що Патріархат і режим почали відповідати на вимоги подальшої українізації” екзархату, що йшли знизу⁴⁴⁰. Першим символом нової – вимушеної – політики режиму щодо Українського екзархату Богдан Боцюрків уважає призначення 1966 року на екзарший престол архієпископа Філарета, першого українця на цій посаді з часу становлення екзархату⁴⁴¹. 1969 року філія Патріаршого Відділу зовнішніх церковних зносин відкрилася в Києві. Важливими серед наслідків стало підвищення міжнародного престижу екзарха України і посилення його власної позиції у взаєминах із владою⁴⁴².

У червні 1971 року – в рік проведення Помісного Собору РПЦ і двадцятип’ятиріччя Львівського собору – колишній греко-католицький священик Євгеній Юрик був возведений у сан митрополита РПЦ. Серед іншого, це означало символічне визнання церковною і світською владою ваги західноукраїнських єпархій в Українському екзархаті та зміни еклезіальної ситуації в екзархаті унаслідок “воз’єднання”.

* * *

З моменту заснування Українського екзархату 1921 року його автономія й автономний статус екзарха України залишалися суто номінальними. Патріарше керівництво не мало наміру делегувати екзархові адміністративний

⁴³⁹ Єкельчик С. Імперія пам’яті. – С. 266.

⁴⁴⁰ *Vociurkiw B. R.* Religion and Nationalism in the Contemporary Ukraine. – P. 83.

⁴⁴¹ Там само.

⁴⁴² ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 5. – Спр. 69. – Арк. 58; • Там само. – Спр. 314. – Арк. 45–49; • Там само. – Спр. 393. – Арк. 30.

контроль над життям Православної Церкви на українських теренах. Централізована структура Московського Патріархату, що не передбачала жодного посередника на екзаршому рівні, віддзеркалювалася в централізованій структурі Ради у справах РПЦ, яка не передбачала відповідального посередника на рівні республіканському. Не дивно, що автономні прагнення екзарха України зростали паралельно до автономних прагнень республіканського уповноваженого Ради у справах РПЦ і згодом Ради у справах релігій. Децентралізація Московського Патріархату й децентралізація Ради вважалися щільно навзаєм пов'язаними процесами і в Києві, й у Москві, що є додатковим свідченням нерозривного переплетення церковної адміністрації та інституту Ради.

Становлення повоєнного Українського екзархату як певної цілісності у складі РПЦ стало можливим завдяки спадщині автокефального руху 1920-х рр., інкорпорації духовенства й парафій УАПЦ та УАЦ воєнного періоду й, головним чином, завдяки “возз’єднанню” українських греко-католиків із РПЦ. Інкорпорація західноукраїнських християн серйозно підірвала *Російську* Православну Церкву зсередини. Численна закрита *українська* релігійна громада докладала всіх зусиль, щоб зберегти свої локальні традиції, що перетворювало “возз’єднання” на формальність і перешкоджало національній асиміляції. Ба більше, вона здійснювала певний вплив на православних українців і секуляризоване населення республіки, який можна схематично означити як “українізація”, “релігійна місія” та “уніатські впливи”.

Західноукраїнський чинник перетворився на найвагоміший аргумент у взаєминах екзаршого керівництва зі світською та церковною владою. Завдяки йому екзарх України дістав змогу домогтися певних поступок від влади (від підготовки духівництва для “західноукраїнських возз’єднаних епархій” до видання україномовної релігійної та богослужбової літератури) й суттєвого розширення власних адміністративних повноважень.

Попри такі відцентрові процеси, Український екзархат залишався невід’ємним — хоча й особливим — складником Московського Патріархату. Його повсякденне життя підкорювалося тим-таки загальним (хоча певною мірою й

модифікованим, з уваги на обставини, проаналізовані в цій книжці) правилам, що й життя решти РПЦ. Ті методи, способи, техніки, які герої цієї оповіді використовували, щоб захистити своє право вірити в Бога й практикувати свою віру *саме так, а не інакше*, їхні моделі взаємодії з владою (від безпосередньо-конкретної в особі обласного уповноваженого до абстрактно-аморфної “Вищої Влади”, в чию добру волю так кортіло вірити) не різнилися суттєво від тих, що визначали церковну рутину на решті еклезіальної території Московського Патріархату. Більше того, вони кидають світло на те, як загалом взаємодіяли з владою радянські громадяни: обачно, пристосовуючись, домовляючись, усе ще вірячи в систему, але дозволяючи собі критикувати окремі її практики, послуговуючись найрізноманітнішими, зосібна й наданими самою владою (від законодавчо оформлених прав до новомови), способами й інструментами, щоб домогтися від тієї-таки влади права хоча б мінімально регулювати власне повсякдення — приватне та громадське, соціальне, а чи економічне, чи культурне.